

**EMOCIONAL KONCEPTLERDI SALÍSTIRMALÍ IZERTLEWDİŇ TEORIYALÍQ TIYKARLARI
(INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERI MATERIALÍNDÁ)****Xalmuratov Ikram Dawletbaevich** – *assistent oqıtıwshı*i.d.khalmuratov@gmail.com*Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketik pedagogikalıq instituti***ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ
КОНЦЕПТОВ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ)****Халмуратов Икрам Даулетбаевич** – *ассистент преподаватель**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE COMPARATIVE STUDY OF EMOTIONAL CONCEPTS
(BASED ON ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES)****Xalmuratov Ikram Dawletbeavich** – *assistant teacher**Nukus State Pedagogical institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: lingvopragmatika, nutqiy akt, kooperatsiya tamoyili, kognitiv burilish, konseptual metafora, emotsional konsept, konseptual, obrazli va qadriyatli komponentlar, somatik metafora, qiyosiy tilshunoslik.

Rezyume. Maqola ingliz va qoraqalpoq lingvomadaniyatlarida emotsional konseptlar va ularning verballashuv mexanizmlarini nazariy jihatdan tahlil qilishga bagʻishlangan. Ish lingvopragmatika va kognitiv tilshunoslikning fundamental qoidalariga asoslanadi. Tadqiqotda taʼkidlanishicha, badiiy matndagi emotsional birliklar statik emas, balki oʻquvchini yoʻnaltirish va muallif pozitsiyasini ifodalash kabi muhim pragmatik vazifalarni bajaradi. Ish tillarning qiyosiy tipologiyasi va lingvokulturologiya rivojiga hissa qoʻshadi.

Ключевые слова: лингвопрагматика, речевой акт, принцип кооперации, когнитивный поворот, концептуальная метафора, эмоциональный концепт, понятийный, образный и ценностный компоненты, соматическая метафора, сравнительная лингвистика.

Резюме. Статья посвящена теоретическому анализу эмоциональных концептов и механизмов их вербализации в английской и каракалпакской лингвокультурах. Работа базируется на фундаментальных положениях лингвопрагматики и когнитивной лингвистики. Исследование подчеркивает, что эмоциональные единицы в художественном тексте не являются статичными, а выполняют важные прагматические функции, такие как ориентирование читателя и выражение авторской позиции. Работа вносит вклад в развитие сравнительной типологии языков и лингвокультурологии.

Key words: linguopragmatics, speech act, cooperative principle, cognitive turn, conceptual metaphor, emotional concept, conceptual components, somatic metaphor, comparative linguistics.

Summary. This article is dedicated to the theoretical analysis of emotional concepts and the mechanisms of their verbalization within English and Karakalpak linguocultures. The work is grounded in the fundamental principles of linguopragmatics and cognitive linguistics. The research emphasizes that emotional units in literary texts are not static markers; rather, they perform vital pragmatic functions, such as orienting the reader and conveying the author's stance. The work contributes to the development of comparative language typology and linguoculturology.

Kirisiw. Lingvopragmatikanıń óz aldına ilim tarawı sıpatında qalıplesiwı quramalı hám kóp basqıshlı process bolıp, tildıń tábiyatı hám onıń qarım-qatnas ortalıǵındaǵı xızmeti haqqında tiykarǵı túsiniqlerdi qayta kórip shıǵıwǵa baylanıslı. «Pragmatika» terminini (áyyemgi grek tilinen πρᾶγμα – «is, háreket») 1930-jılları amerikalı filosof hám semiotik Charlz William Morris (Charles William Morris, 1901-1979) tárepinen semiotika – belgiler haqqında ilimniń 3 bóliminiń biri sıpatında ilimge engizilgen [13:37-89].

Lingvopragmatikanıń ilim sıpatında payda bolıwına britaniyalı filosof Jon Langshou Ostin (John Langshaw Austin, 1911-1960) fundamental úles qostı. Ol 1955-jılı Garvard universitetinde oqıǵan lekciyalarında sóylew aktleri teoriyasınıń tiykarǵı qaǵıydaların qalıplestirdi hám bul miynetleri onıń óliminen soń «How to Do Things with Words» (1962) atı menen basıp shıǵarıldı [1]. J.Ostin til tek ǵana haqıyqatlıqtı súwretlew quralı sıpatında emes, al háreketlerdi ámelge asırıw quralı bolıp ta xızmet etetuǵına itibar qarattı. Rus til biliminde bul shıǵarma «Слово как действие» atı menen belgili [14:85].

Lingvistikalıq pragmatikanıń rawajlanıwına britano-amerikalı filosof Gerbert Pol Grays (Herbert Paul Grice, 1913-1988) úlken úles qosqan [6:217]. Ol kommunikativ

implikaturalar teoriyası hám kooperaciya principin islep shıqqan bolıp, G.P. Graystıń kooperaciya principini boyınsha kommunikaciya qatnasıwshıları sóylesiwge kommunikativ almasıwdıń ulıwma maqseti hám baǵdarına muwapıq óz úlesin qosadı. Bul princip tórt túrdegi maksimalarda ashıp beriledi:

muǵdar (informativlik) maksiması – ǵápte tek ǵana kerekli muǵdardaǵı maǵlıwmat bolıwın talap etedi;

sapa maksiması haqıyqatlı aytıw hám jeterli tiykar bolmaǵan pikirlerden saqlanıwdı talap etedi;

qatnas (relevantlıq) maksiması – ańlatpa sáwbet temasına sáykes keliwın talap etedi;

usıl (manera) maksiması eki mánisilik hám kóp ǵápten saqlanıw, pikirdiń anıq bayan etiliwın talap etedi [9].

Lingvopragmatikanıń túsiniq apparatı óz ara baylanıslı kategoriyalar sisteması bolıp, olar arasında sóylew akti túsiniǵı oraylıq orındı iyeleydi. Sóylew akti – bul belgili bir jámiyette qabil etilgen sóylew minez-qulqı principleri hám qaǵıydalarına muwapıq ámelge asırılauıǵın maqsetli sóylew háreketi [14:22]. Sóylew aktinıń eń áhmiyetli sıpatları bul intencionallıq (kommunikativ niyetin barlıǵı), maqsetke baǵdarlanǵanlıq (belgili bir nátiyge erisiwge baǵdarlanıw) hám konvencionallıq (sóylesiwdiń social-mádeniy

normalarına sáykes keliwi) bolıp esaplanadı. Bul túsinikti ilimiy qollanıwǵa engiziw ańlatpanı tildiń statikalıq birligi sıpatında emes, al sóylew qatnasınıń dinamikalıq aktı sıpatında qarawǵa imkaniyat jarattı.

1970-1980-jılları til biliminde júz bergem kognitivlik burılıs til hám pikirlew qatnası haqqındaǵı kózqaraslardı tıp-tıykarınan ózgerтип jiberdi. J.Lakoff hám M.Jonson sońınan klassikalıq miynetke aylanǵan «Metaphors We Live By» (1980) atlı miynetinde metaforanıń tek ǵana ritorikalıq bezew emes, al insan oylawınıń tiykarǵı mexanizmi ekenligin kórsetip bergem [5:3-6]. Biz metaforalıq túrde sóylep ǵana qoymastan, metaforalıq túrde oylaymız da: abstrakt zatlar anıq dene tájiriýbesi arqalı ańlanadı. Tartıs urıs sıpatında, waqıt aqsha sıpatında, emociyalar ıdistaǵı suyıqlıq sıpatında konceptuallanadı. Bul ádis tildiń tiykarında jatqan konceptual strukturalardı úyreniwge tiykar jarattı.

Metodlar. V.I.Karasik koncept quramında úsh óz ara baylanısqań komponentti ajratıwdı usınıs etken: túsiniplik, obrazlıq, qádiraytlıq [8:129]. Túsiniq komponenti túsindirme sózlikte hám enciklopediyalıq sıpatlamalarda sáwlelengen zatlardı qamtıydı. Obrazlı komponent sezimlik sıpatlar: kórinis, sesler, iyisler, qıymıl sezimlerdi óz ishine alıp, bul komponent tiykarınan noverbal boladı hám onı tek ǵana táriyiplew múmkin bolıp esaplanadı. Qadriyatlıq komponent mádeniyat tasıwshılarınıń konceptuallastırw obyektine múnásibetin – maqullaw yáki maqullamaw, ózine tartıw yáki ısırw bildiredi.

Z.Kovechesh emocional konceptlerdiń metaforalıq strukturasın tolıq izertlegen bolıp, abstrakt bolǵan sezimler anıq dene hám fizikalıq tájiriýbe arqalı sistemalı túrde túsiniletuǵın kórsetip bergem [4:21]. Qáhar ıdistaǵı ıssı suyıqlıq sıpatında (sonıń ushında «qızıp ketiw»), «ǵázebin shashıw» sózleri kelip shıqqan), qayǵı tómenge tartatuǵın awırlıq sıpatında («qayǵı basıw»), «ruwxı túsıw»), quwanış jeńillik hám joqarıǵa qaray háreket sıpatında («kóteriliw»), «jetinshi aspanda», «tóbese kókke jetiw») konceptuallanadı. Bul metaforalıq modeller emocional konceptlerdiń obrazlı komponentiniń áhmiyetli bólegin quraydı.

Nátiýjeler. Emociyalar diń lingvistikalıq klassifikaciýası tiykarınan olardıń tipologiyasınıń psixologiyalıq dástúrine súyenedi. K.Izard óziniń differencial sezimler teoriyasında barlıq mádeniyatlar ushın universal bolǵan on tiykarǵı sezimdi ajratıp kórsetken: quwanış, qayǵı, ǵázep, qorqıw, tańlanıw, jerkeniw, jek kóriw, qızıǵıw, uyat, ayıp [7:52]. P.Ekman kross-mádeniy izertlewler nátiýjesinde hár túrli mádeniyat wákilleri, sonıń ishinde, Jańa Gvineyanıń jazıwsız xalıqları tárepien tanılatuǵın mimikalıq kórinisler materialında quwanış, qayǵı, qáhár, qorqıw, tań qalıw hám jerkeniw sıyaqlı altı tiykarǵı sezimniń universal ekenligin tájiriýbede tastıyqlaǵan [2:169].

Emocional koncept túsiniǵi teoriyalıq jaqtan N.A.Krasavskiydiń miynetlerinde bir qansha keń jarıtıp berilgen bolıp, onıń anıqlamasına kóre, emocional koncept «etnikalıq, mádeniy belgilengen, strukturalıq-mánislik, ádette, leksikalıq hám/yamasa frazeologiyalıq jaqtan verballasqań qubılıs bolıp, túsiniq tiykarına tayanadı, túsiniktiń ózinen tısqarı obraz, mádeniy qádiriyat hám de

refleksiya hám kommunikaciya procesinde adamnıń biypatpa bolmaǵan qatnasın keltirip shıǵaratuǵın dúnyanıń predmetleriniń (sózdiń keń mánisinde) funkcional túrde ornın basıwshı» túsinikti ózinde sáwlelendiredi [10:60].

«Qayǵı» koncepti qaraqalpaq tilinde bay leksikalıq qatarlar arqalı verballasadı. «Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi»nde bul koncept tómendegi sinonimlik qatarlar járdeminde berilgen: qayǵı – uwayım, muń, sher, kúyiniw; ǵam – qayǵı, hásiret, azap, uwayım; muń – qayǵı, dárt, uwayım; túskinlik – ruwxıy azap, dárt, qapalıq, qayǵı, muń [11]. Bul leksikalıq qatardaǵı hár bir birlik óziniń semantikalıq reńkine iye: qayǵı koncepttin yadrosı bolıp, neytral hám ulıwma qollanılatuǵın termin sıpatında keledi, ǵam uzaq dawam etetuǵın, jasırın hásiretti bildiredi, muń kórkem-poetikalıq reńkke iye, hásiret bolsa kóbinese joǵaltıw menen baylanıslı tereń, awır qayǵını, uwayım bolashaqtaǵı joǵaltıwdan kelip shıǵatuǵın boljawlı qayǵını ańlatadı.

«Quwanış» koncepti emocional spektrdiń bolımlı polyusinde jaylasadı hám onda oraylıq orındı iyeleydi. Inglis lingvomádeniyatında joy konceptual qatarı keń dárejede rawajlanǵan. A.A.Melik-Pashayevanıń esap-sanaqları boyınsha, inglis tilindeǵi álemniń kórinisinde quwanış seziminiń konceptual maydanı 39 nominaciyanı óz ishine aladı [12:46]. Qaraqalpaq tilinde «quwanış» konceptual qatarı tómendegi tiykarǵı birlikler menen beriledi: quwanış, shadlıq, baxıt, lázzet, ráhát, zawıq, qanaatlanıw, ruwxlanıw. Qaraqalpaq tilindeǵi nominantlardıń sanı az bolıwına qaramastan, olardıń janlı sóylewde hám kórkem tekstlerde qollanıw jıyılıǵı bir qansha joqarı hám hár bir birlik ózine tán semantikalıq-stilistikalıq ózgeshelikke iye.

Dodalaw. Hár eki túsiniktiń metaforalıq verbalıasında insan denesi hám fizikalıq ortalıq oraylıq orındı iyeleydi. Sh.M.Kalimbetovtıń inglis hám qaraqalpaq tilleri materialları tiykarındaǵı Sadness/Qayǵı metaforasınıń kognitivlik-diskursivlik ózgesheliklerine baǵıshlanǵan dissertaciyalıq izertlewinde qaraqalpaq tilinde júrek somatikalıq komponenti qayǵınıń konceptuallastırılıwınıń tiykarǵı lokusı bolıp xızmet etetuǵınlıǵı anıqlanǵan: júregi sızladı, júregi qısıldı, kewli sınadı túrindeǵi ańlatpalar «júrek – sezimler jayı» turaqlı metaforalıq modelin payda etedi, onıń sheńberinde unamsız emocionallıq jaǵday qısılwı, awırıw hám awırlıq fizikalıq sezimleri arqalı beriledi [3:30].

Juwmaq. Emocional konceptlerdi klassifikaciýalawdan olar kórkem tekste qalay isleytuǵınlıǵın talqılawǵa ótkenimizde pútkilley basqa mashqalalar sheńberi birinshi orıńǵa shıǵadı. Emocional birlik bul ishki jaǵdaydıń statikalıq tańbası emes. Onıń ózi oqıwshını baǵdarlaw, qaharmanlar arasındaǵı aralıqtı qurıw, avtor óz poziciyasın tikkeley bildirmegen jerlerde bildiriw sıyaqlı bir qansha funkciyalar atqaradı. V.I.Shaxovskiy sezimlerdiń kórkem súwretleniwi haqqında sóz ete otırıw, olar bizge tikkeley emes, al materiallıq, baqlanatuǵın til belgileri arqalı berilgenligin atap ótkem [15:15] hám belgilerdiń usı tábiyatı pragmatikalıq analizge zárúrlik tuwdıradı.

Ádebiyatlar

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Ekman P. An Argument for Basic Emotions. // Cognition and Emotion, 1992, Vol. 6, №3-4. – P. 169-200.
3. Kalimbetov Sh.M. Sadness/qayǵı u metaforası matnda faollashuvning kognitiv-diskursiv xususiyatlari (qoraqalpoq va ingliz tillari materialida): Filol. fan. fals. d-ri (PhD) ... dis. avtoref. – Nukus, 2024.

4. Kövecses Z. Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling. – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
6. Грайс Г.П. Логика и речевое общение. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16: Лингвистическая прагматика. – Москва: «Прогресс», 1985. – С. 217-237.
7. Изард К.Э. Психология эмоций. / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: «Питер», 1999.
8. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: «Перемена», 2002.
9. Кобозева И.М. Лингвистическая семантика: Учебник. – Москва: Эдиториал УРСС, 2000.
10. Красавский Н.А. Эмоциональные концепты в немецкой и русской лингвокультурах. – Волгоград: «Перемена», 2001.
11. Қарақалпақ тилинің түсіндірме сөзлігі. 4 томлық. Т. 4. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1988.
12. Мелик-Пашаева А.А. Концепт «радость» в английской и русской языковой картине мира. // Молодой учёный, 2017, №18. - С. 46.
13. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. Семиотика. / Под ред. Ю.С.Степанова. – Москва: «Радуга», 1983.
14. Остин Дж.Л. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике, Вып. 17: Теория речевых актов. – Москва: «Прогресс», 1986. – С. 22-130.
15. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Москва: URSS, изд-во ЛКИ, 2008.